

Вступ

Не існує китайського прокляття «бодай би ти жив у часи змін». Воно все одно не мало би сенсу. Китайська історія визріла з надзвичайних постатей, філософських дискусій і політичних інтриг, збройних конфліктів і суспільних заворушень, мистецьких витворів і технологічних інновацій. Її розвиток сповнений несподіваних поворотів, змін курсу, стрибків уперед і кроків назад. Об'ємні та ґрунтовні історичні хроніки Китаю сягають у минуле принаймні на 3500 років. Їхні теми й уроки, пам'ять про рани і тріумфи минулого пульсують під гладдю сучасного китайського життя, мови, культури й політики. Знання історії — це ключ до розуміння сучасного Китаю, вкрай потрібний, тому що Китайська Народна Республіка (КНР) відіграє дедалі вагомішу роль на міжнародній арені.

Візьмімо, наприклад, позицію Комуністичної партії Китаю (КПК), що Гонконг і Тайвань, а також Тибет, Сіньдзян та острови в Південнокитайському морі — це частина Китаю. Наполегливість, із якою КПК домагається «возз'єднання», закоріненна в досвіді приниження й напівколонізації, яких Китай зазнав від імперіалістичних держав у XIX столітті й у громадянській війні XX. Вона також апелює до кривавих періодів міжусобиць дві тисячі років тому, які, попри свою давність, залишили незгладний відбиток у душі нації. А перша велика уніфікація 221 року до нашої ери з легендарною стандартизацією мір, ваг і письмової мови відбулася не без убивчої дози тиранії, і це ще один елемент складної історичної спадщини.

Малий масштаб — не про Китай. КНР може похизувати-ся найбільшою кількістю населення — близько 1,4 мільярда осіб, це майже кожна п'ята людина на Землі (не враховуючи ще 45 мільйонів, які живуть по всьому світу й ідентифікують себе як китайці). Держава займає третій за величиною шматок суші — 9,3 мільйона квадратних кілометрів, — поступаючись площею лише РФ і Канаді, і межує з 14 країнами. КНР — лідер торгівлі та друга економіка світу, центр промисловості і справжня військова потуга з найбільшою армією. Роль Китаю в глобальних інституціях і міжнародних відносинах постійно зростає.

Ініціатива КНР «Один пояс, один шлях» вартістю трильйон доларів — найамбітніший глобальний проект із розбудови інфраструктури за всю історію людства, який охопив різноманітні країни: Афганістан, Еквадор, Бахрейн, Болгарію, Ефіопію, В'єтнам тощо. Внутрішні проекти не поступаються масштабами: будівництво гігантських дамб, установлення всеохопних систем спостереження, створення найдовшої на планеті автомобільної магістралі у відкритому морі — 55-кілометрового мосту Гонконг—Джухай—Макао. КНР також утримує першість у галузях штучного інтелекту, зелених технологій, інфраструктури комунікаційних мереж і прагне до 2050 року стати світовим лідером у сфері науки й технологій.

Піднесення Народної Республіки викликало неоднорідні реакції за кордоном, зокрема стурбованість операціями політичного впливу й порушеннями прав людини. Пекін наполягає, що визначає права людини інакше, ніж Захід, але це не переконує його критиків. КПК стверджує, що промовляє від імені всіх 1,4 мільярда китайських громадян, проте історія чітко демонструє: люди в цій великій країні завжди займали різні позиції в інтелектуальних, філософських, політичних і культурних питаннях.

Китай різноманітний у багатьох відношеннях. Понад 90 % населення відносять себе до етнічної групи хань, а решта належить до п'ятдесяти п'яти інших народностей, зокрема уйгурів, монголів і тибетців. Незважаючи на асиміляційний

тиск, багато з них розмовляють іншою мовою, зберігають свої релігійні й культурні практики. Ханьці також ідентифікують себе з регіональними культурами чи субкультурами, говорять відмінними, а то й зовсім взаємно незрозумілими діалектами, як-от шанхайський і кантонський. Останній — рідний для більшої кількості людей (понад 62 мільйони), ніж італійська мова. Державна мова — путонхва, яку іноді називають мандаринською, — сконструйована. 2013 року Міністерство освіти КНР визнало, що менш ніж 10 % населення розмовляють нею вільно, а 30 % — не володіють взагалі, і націлилося змінити ситуацію¹.

На півночі люблять пшеницю, на півдні — рис, але не завжди. Одні китайці уникають чили, інші не можуть без нього готувати. Пекінці нарікають, що шанхайці меркантильні та дрібязкові, шанхайці парирують, що пекінці — щирі серці, але неотесані. Китайське різноманіття розбиває стереотипи вцент. Громадяни КНР — це вбогі селяни й бундючні мільярдери, буддійські монахи та власники нічних клубів, завзяті феміністки й непохитні патріархатофіли, авангардні митці та аерокосмічні інженери, пастухи яків і графічні дизайнери, борці за демократію і вірні комуністи. Вони живуть у багатоповерхових мурашниках, хатинах із плануванням двотисячолітньої давності, віллах у європейському стилі, довгих будинках, будинках на палях, юртах і навіть модифікованих печерах. Їм можуть подобатися пекінська опера, західна опера, панк, горловий спів, канто-поп, шахи, відеоігри, корейські дорами, каліграфія, фотографія, бальні танці, танці з віялом, усе або нічого з переліченого вище.

Дуже урбанізований ландшафт двадцяти трьох провінцій і п'яти «автономних регіонів» Китаю (Гвансі, Внутрішньої Монголії, Тибету, Нінся і Сіньдзяну) настільки ж різноманітний, як і населення: від замерзлих степів до тропічних островів, джунглів, пустель, родючих сільськогосподарських угідь, стрімких гір і низинних заплавл. КНР може похвалитися найбільш густонаселеними містами на Землі. Серед чотирьох муніципалітетів провінційного рівня — Чонцін і Шанхай із 30 і 26 мільйонами

жителів відповідно. Окрім Яндзи — третьої за довжиною річки у світі, — у Тибеті беруть початок шість найбільших річок Азії: Інд, Ганг, Брахмапутра, Іраваді, Салуїн і Меконг. Будівництво гребель, шахт і зрошувальних систем у верхів'ях річок і заліснення Тибетського нагір'я впливають на водну безпеку майже половини людства. Якщо Китай досягне нульового балансу вуглецевих викидів до 2060 року, як пообіцяв президент Сі Дзінпін в ООН у вересні 2020-го, це допоможе в боротьбі зі зміною клімату й визначить майбутнє планети.

* * *

Одного разу учень запитав Конфуція (551–479 роки до нашої ери), яким був би його перший крок, якби той очолив державу. Конфуцій відповів: «Виправлення імен». І пояснив: «Якщо імена неправильні й не відповідають речам, мова стає порожньою. Якщо мова порожня, дія стає неможливою, а отже, всі діяння людські розладнуються і правити ними стає безглуздо й неможливо»².

Уперше в європейських мовах зустрічаємо назву «Хіна»* в іспанському тексті XVI століття³. Слово, ймовірно, походить від назви стародавньої династії Цін (221–206 роки до нашої ери) і запозичене через санскрит चीन (cīna) та японську мову 支那 (shina). У китайській мові Китай як державу найчастіше позначають виразом *Джонґво* 中國 (спрощене написання 中国 — про це трохи нижче). Цьому виразу три тисячі років, і з'явився він у стародавній збірці поезії та пісень «Ши Дзін». *Джон* 中 означає

* В українській мові Китай також спершу називали «Хіна», або «Хіни», а китайців — «хінці». Перше письмове вживання цієї назви зафіксовано в поезії Григорія Сковороди (XVIII століття). Упродовж XIX–XX століть назви «Китай» і «Хіни» вживали паралельно, але перша поступово витіснила другу. Див.: Кірносова Н., Цісар Н. *Пекін vs Бейдзін, Чжуанци vs Джвандзи: проєкт української практичної транскрипції китайської мови*. с. 7–8. Тут і далі прим. пер.

«середина», або ж «центр». Другий ієрогліф, *ґво* 國, складається з рота, *ков* 口, який позначає народ, і кинджала-сокири, *ґе* 戈, що означає оборону, вписаних в огорожу, *вей* 阝. Спочатку *ґво* означав «укріплене місто», згодом став називати царство і зрештою національну державу. Хоча *Джонґво* часто перекладають як «Серединне царство», оригінально *джон* стосувався центру царства або міста, а не натякав, що вся держава розташована в центрі світу.

Інша популярна назва Китаю — *Джонхва* 中華. *Хва* 華 може означати пишноту, сяйво або процвітання. Так називали одне з двох давніх племен, що осіли уздовж Хванхе, від якого, як вважають ханьці, і походять китайці. *Джонхва* — це не про конкретну територію, а радше про цивілізацію, тому це поняття вміщує в собі феномени міфу, легенди, історії та культури. Воно охоплює ширший китайський світ, поширюючись від материкового Китаю, Тайваню та Гонконгу до діаспорних громад, від Канберри до Куала-Лумпура, від Сінгапуру до Сенегалу. Існують і інші фрази на позначення Китаю, але можна сказати, що ідея Китаю лежить десь між *Джонґво* і *Джонхва*. Контурні карти в цій книзі — це карти не КНР, а територій, які зараз є або колись були частиною того, що розуміли як *Джонґво* чи *Джонхва*.

Більшу частину історії народ ідентифікував себе зі своєю династією — наприклад, як людина Тан, а не «китаєць» чи «китайка». Лише після повалення останньої династії Цін у 1911 році внаслідок республіканської революції держава включила до своєї назви слово «Китай». І Китайська Республіка, заснована 1911 року, і Китайська Народна Республіка, створена 1949-го, використовують для цього термін «Джонхва», а не «Джонґво».

За задумом Конфуція принцип виправлення імен також вивчав, хто вповноважений брати слово. Я почала вивчати китайську історію і мову понад сорок років тому, жила й багато мандрувала в різних куточках материкового Китаю, Тайваню й Гонконгу. Я не китайка, але мене мотивують слова історика Льова Сю (887–947), який переніс на історіографію важливий

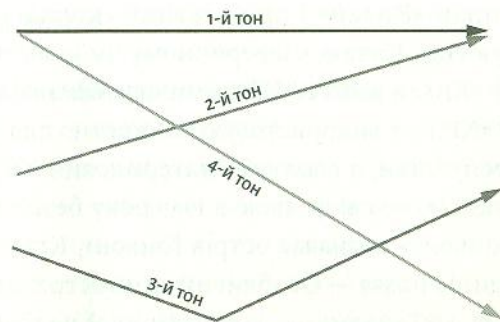
урок із гри в шахи: «Той, хто в грі, бачить не так чітко, як той, хто споглядає збоку»⁴.

Чимало подій і діячів в історії Китаю дійсно суперечливі. Конфуцій пропагував поміркованість у всьому й сувору соціальну ієрархію. Чи забезпечили його ідеї стабільність і безперервність китайської цивілізації? Або ж навпаки — стримували прогрес Китаю? Китайські мислителі тисячоліттями запекло обговорюють його ідеї. Я постараюся об'єктивно представити різні погляди на цю та інші проблеми або принаймні відзначити їхнє існування. Можливо, для когось такий підхід буде дискомфортним чи навіть конфліктним у політичному сенсі. Утім, я віддана власному розумінню історичної правди.

Англомовне видання цієї книжки передає китайські слова й назви за допомогою пін'їню — офіційної системи латинізації китайської мови, прийнятої в КНР*. В окремих випадках використано старі написання, більш знайомі читачеві, наприклад: Конфуцій, а не Кондзи; Сунь Ятсен, а не Свень Джоншань; Чан Кайши, а не Дзян Дзеші; Яндзи, а не Чандзян. Терміни «канцлер» і «прем'єр-міністр» позначають головного міністра при дворі імператора.

Китайська мова — тональна. Це означає, що контурна висота тону, з якою вимовляється слово, — неодмінна частина його значення. У записах пін'їнем чотири тони путонхви (див. нижче) позначають відповідними діакритичними знаками, наприклад *fā fǎ fǎ fǎ*.

* Український переклад подає китайські слова й назви відповідно до української практичної транскрипції китайської мови Надії Кірносолової і Наталії Цісар. Вона розроблена безпосередньо для української мови та найповніше з-поміж інших кириличних систем адаптована до артикуляційної бази її носіїв. Серед найважливіших її ознак — використання диграфів дж і дз замість чж і цз; передавання нескладотворчого й як *в*, а не *у*; *-онг* як *-он*, а не *-ун*; початкових *шш* і *уі* як *ву* і *ї*, а не *у* й *ї* (наприклад, *Гванджов*, *Мао Дзедон*, «*Дао де дзін*», *Інь* замість *Гуанчжоу*, *Мао Цзедун*, «*Дао де цзін*», *Інь*). В окремих випадках збережено усталене написання: *Пекін*, *Нанкін*, *Лоян*, *Маньчжурія*.

Форма діакритики приблизно відповідає тону в путонхві: перший тон — високий і рівний, другий — висхідний тощо

Для носіїв європейських мов пін'їнь доволі непогано відображає китайську вимову, але є кілька заковик: *X* як у *Xí Jìnpíng* (українська транскрипція — *Сі Дзінпін*) позначає гіперм'який [ç], як у галицькому *сьвето*; *C* як у *Cáo Cāo* (Цао Цао) — твердий [ц], як у *цап*; *Q* як у династія *Qín* (Цін) вимовляється, як [ч'] у слові *чіпко*; *Zh* як у *Zhōu Ēnlái* (Джов Еньлай) — як [дж] із язиком, загнутим майже до піднебіння; *Z* як у *Zūnyì* (Дзвеньї) — як [дз] у *дзиґа*.

Коли 1949 року КПК прийшла до влади, менш ніж чверть населення вміла читати й писати. Щоб підвищити цей показник, влада спростила чимало з 10 000 найуживаніших ієрогліфів, зокрема дві-три тисячі символів необхідних для базової грамотності. У книжці я буду використовувати традиційні, складні форми до 1949 року та спрощені — після, за винятком згадок про Тайвань і Гонконг, де й досі вживають традиційний запис.

Китайські прізвища пишуться перед іменами: Ай — прізвище митця Ая Вейвея, а Сима — прізвище стародавнього історика Сими Цяня. Учені, поети й імператори зазвичай отримували протягом життя кілька імен чи титулів. Щоб уникнути плутанини, я вибираю найвідоміші, вирізняю імператорів за їхнім гаслом правління (імператор Цяньлон), додаю «леді» для наложниць імператора, а письменників називаю за їхніми псевдонімами.